

Franczak K. (2011), *Dzieci rozwodu w perspektywie ich małżeństw*. W: B. Kałdon, I. Kurlak, *Wokół problematyki pomocy dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysowej. Podejście interdyscyplinarne*. Warszawa-Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 51-74.

Dzieci rozwodu w perspektywie ich małżeństw

STRESZCZENIE

Celem prezentowanego artykułu jest zwrócenie uwagi na możliwe konsekwencje psychologiczne na jakie narażone są dzieci rodziców decydujących się na rozwód. Autor dokonuje analizy dostępnych w literaturze polskiej i zagranicznej badań empirycznych odnoszących się do intergeneracyjnej transmisji rozwodu. Zasadniczą kwestią jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie czy doświadczenie rozwodu rodziców buduje taki model cech osobowościowych i zachowań, który będzie prowadził do generacyjnej transmisji rozwodu?

Przeprowadzone badania wskazują jednoznacznie na negatywne, osobowościowe konsekwencje doświadczanych przeżyć związanych z rozwodem rodziców. Potwierdza się prawidłowość, że im dzieci w trakcie rozwodu są starsze i bardziej świadome, tym dotkliwiej przeżywają kryzys rodziców. Europejskie średnie wskaźniki „powtarzalności” rozwodu są dość wysokie i zdają się potwierdzać hipotezę o jego pokoleniowej transmisji. Moderatorami ewentualnej intergeneracyjnej transmisji rozwodu byłyby zatem cechy osobowości dzieci, ich wiek w czasie rozwodu, jakość wsparcia społecznego i psychologicznego oraz umiejętność analitycznego rozumienia kryzysowej sytuacji rodziców. Rozwód rodziców i cała gama doświadczeń z nim związanych są w tym przypadku jedną z wielu zmiennych, natomiast nie wydaje się, żeby mógł przesądzać o losach dzieci. Być może o intergeneracyjnej transmisji rozwodu można mówić w skali makro społecznej, natomiast w jednostkowych sytuacjach należałoby być bardziej ostrożnym.

Instytucją rozwodu ze względu na jego złożoność, konsekwencje osobiste i społeczne zajmuje się wiele nauk: ekonomia, prawo, socjologia, pedagogika i psychologia. Rozmiarami społecznymi tego zjawiska zajmuje się socjodemografia. Systematyczne badania w Polsce prowadzi Główny Urząd Statystyczny oraz w mniejszej skali wiele jednostek badawczych i akademickich.

Dane statystyczne dotyczące rozwodów, jakkolwiek zmuszające do refleksji, nie oddają jednak osobistych tragedii, rozczarowań, bezpośrednich i pośrednich skutków dla wszystkich aktorów takich zdarzeń. Dotyczą one bezpośrednio małżonków i ich dzieci, ale również osób im bliskich. W pewnej mierze zaangażowane są także instytucje wspierające i towarzyszące rodzinie jak poradnie psychologiczne i pedagogiczne, pomoc społeczna, czy też przedszkola i szkoły.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na możliwe konsekwencje psychologiczne na jakie narażone są dzieci rodziców decydujących się na rozwód. Na podstawie literatury przedmiotu postaramy się znaleźć odpowiedź na pytanie: czy doświadczenie rozvodu rodziców buduje taki model cech osobowościowych i zachowań, który będzie prowadził do generacyjnej transmisji rozvodu? Czy określenie dzieci rozwiedzionych sformułowane przez Edwarda Rosseta w połowie lat osiemdziesiątych jako „sieroty z rozvodu” jest adekwatne do losów życiowych dzieci z rodzin, które uległy rozpadowi?¹

Statystyka i przyczyny

Dane statystyczne jasno wskazują na wagę problemu. Warto zatem przyjrzeć się danym liczbowym, które ilustrują dynamikę rozwodów w Polsce.

Źródło: http://www.prawnik-online.eu/porady/rodzinne/przyczyny_rozwodow_statystyka.html

Liczba rozwodów rosła systematycznie od około 40 tysięcy rocznie na początku lat 90-tych, do blisko 72 tysięcy w 2006 roku. W następnych latach odnotowano nieznaczny spadek, ale już w 2009 roku liczba rozwodów osiągnęła znów wysoki poziom 72 tysięcy. Trzeba jednak mieć na uwadze, że cytowane wartości liczbowe nie oddają w pełni sytuacji

¹ E. Rosset, *Rozwody*, PWE, Warszawa 1986.

małżeństw, które zdecydowały się na rozstanie. Od 1999 roku bowiem Prawodawca polski wprowadził instytucję separacji, zwalniając małżonków z obowiązku wspólnego pożycia, przy zachowaniu jednak ciągłości węzła małżeńskiego.²

W 2009 roku rozwiodło się blisko 72 tysiące par małżeńskich (współczynnik rozwodów wyniósł 1,9%). W 2008 roku na każde 10 tysięcy istniejących małżeństw 73 zostały rozwiązane w drodze sądowego postępowania rozwodowego. Warto również pamiętać, że w 2007 roku pod opieką rozwiedzionych rodziców pozostawało ponad 59 tysięcy małoletnich, a w 2008 roku 60% rozwiedzionych rodziców wychowywało blisko 40 tysięcy dzieci do 16 roku życia. Sięgając do jeszcze wcześniejszych lat, opieką rozwiedzionych rodziców w 2006 roku było objętych 67 tysięcy dzieci. Dane z 2008 roku wskazują, że najczęściej sądy powierzają wyłączną opiekę matce (56% przypadków), nakładając na ojca obowiązek alimentacyjny. Natomiast bardzo rzadko, bo tylko w 4% ojcowie otrzymują wyłączne prawo do wychowywania dzieci. W 38% przypadków rodzice starali się wychowywać dzieci wspólnie. Proporcje te wyglądają podobnie w innych latach.³

Wśród najczęstszych przyczyn rozwodów wskazuje się głównie niezgodność charakterów i niedojrzałość psychiczną i społeczną małżonków. W dalszej kolejności wymienia się zdradę małżeńską, przemoc, uzależnienia od alkoholu lub narkotyków, różnice kulturowe i kłopoty finansowe.

Tab. Rozkład liczbowy deklarowanych przyczyn rozwodów w 2008 roku

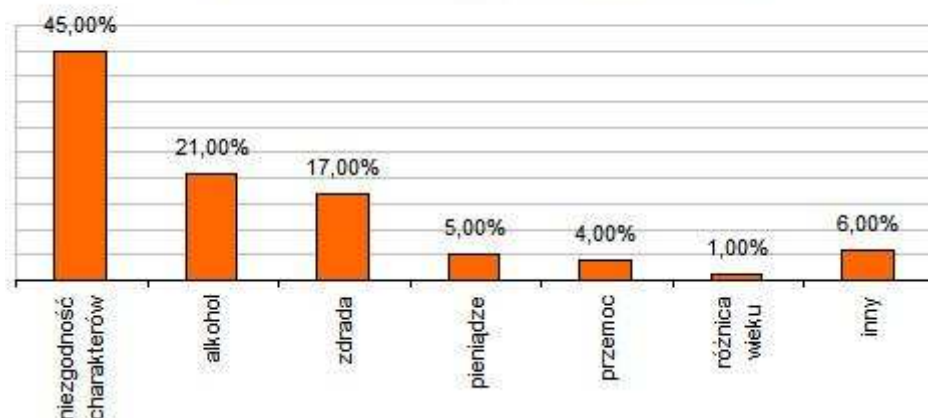
Przyczyna	Liczba	Z innymi przyczynami
Niedochowanie wierności małżeńskiej (<i>Infidelity</i>)	6996	10159
Nadużywanie alkoholu (<i>Alcohol abuse</i>)	4244	9035
Naganny stosunek do członków rodziny (<i>Objectionable relation towards family</i>)	1261	2158
Trudności mieszkaniowe (<i>Housing problems</i>)	67	676
Nieporozumienia na tle finansowym (<i>Financial misunderstandings</i>)	1123	3430
Niezgodność charakterów (<i>Discrepancy of characters</i>)	16499	5404
Niedobór seksualny (<i>Sexual defficiency</i>)	194	96
Dłuższa nieobecność (<i>Long absence</i>)	1619	390
Różnice światopoglądowe (<i>Philosophy of life</i>)	248	170
Inne (<i>Others</i>)	1576	
Razem	33827	31518

Źródło: Rocznik Demograficzny 2009, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa

² Dz.U. Nr 52, poz. 532.

³ GUS, Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000–2009, Materiał na konferencję prasową w dniu 29 stycznia 2009 r.; GUS, Materiał na konferencję prasową w dniu 28 stycznia 2010 r.

Przyczyny rozwodów [rok 2010]
na podstawie badania na próbie 3400 internautów

Źródło: http://www.prawnik-online.eu/porady/rodzinne/przyczyny_rozwodow_statystyka.html, pobrano 15 stycznia 2011.

Badania przeprowadzone w Polsce na początku lat dziewięćdziesiątych przez Wandę Stojanowską jako najczęstszą przyczynę rozvodu wskazują na zdradę (26,7% wskazań kobiet i 26,4% wskazań mężczyzn). Poza tym mężczyźni wskazują na złe cechy charakteru kobiet (23,5% wskazań) natomiast kobiety oprócz negatywnych cech charakteru mężczyzn (19,8%) dołączają jeszcze zachowania agresywne, awantury i brutalność.⁴

Powyższe dane stają się wyzwaniem dla pracy pedagogów, psychologów oraz innych osób profesjonalnie zajmujących się wsparciem rodziny w sytuacjach kryzysowych. Nas jednak interesują możliwe konsekwencje w życiu dorosłym osób doświadczających sytuacji rozwodowej własnych rodziców.

Psychologiczny obraz dzieci rozvodu

Dotychczasowe, liczne badania wskazują jednoznacznie na negatywne, osobowościowe konsekwencje doświadczanych przeżyć związanych z rozwodem rodziców. Potwierdza się prawidłowość, że im dzieci w trakcie rozvodu są starsze i bardziej świadome, tym dotkliwiej przeżywają kryzys rodziców. Dzieci w wieku przedszkolnym często ujawniają stany regresji do wcześniejszych stanów rozwoju, lęk oraz obawę przed porzuceniem. Generuje się stan bezsilności. Nierzadko dzieci czują się odpowiedzialne za psychiczne

⁴ W. Stojanowska, Ochrona dziecka przed negatywnymi skutkami konfliktu między jego rodzicami. Wydawnictwo WSPS, Warszawa 1997.

funkcjonowanie rodzica rozwiedzionego, przejmując jego domowe obowiązki i tym samym przedwcześnie, nieprzygotowane wkraczają w świat dorosłych.⁵

Ponadto u przeżywających rozwód adolescentów dało się zauważyć objawy depresji, słabsze wyniki w nauce, myśli samobójcze, drażliwość oraz w nielicznych przypadkach zaburzenia funkcjonowania społecznego.⁶ Podobnie Wanda Stojanowska podsumowując swoje pięcioletnie badania zauważa, że w opinii nauczycieli, dzieci dotknięte sytuacją rozwodową rodziców są agresywne i znerwicowane, uzyskują mierne wyniki w nauce, mają słaby kontakt z rówieśnikami oraz ujawniają obniżenie nastroju oraz inne problemy psychiczne.⁷

Powstaje jednak pytanie czy dzieci rozwodu są gorszymi od tych żyjących w pełnych rodzinach? W 1991 roku Paul Amato i Bruce Keith dokonali metaanalizy wyników 92 projektów badawczych przeprowadzonych z udziałem 13 000 osób w wieku od przedszkolnego do wczesnej dorosłości, dotkniętych rozwodem własnych rodziców. Wyniki tych badań wskazują, że dzieci rozwiedzionych rodziców mają więcej trudności w szkole, gorzej relacjonują się z rówieśnikami, posiadają słabszą samoocenę w porównaniu z dziećmi z rodzin pełnych. Prawidłowości te powtórzyły się również w wynikach późniejszych badań. Należy jednak zauważyć, że różnice między wspomnianymi grupami dzieci są minimalne i w wielu sytuacjach statystycznie nieistotne.⁸ Oczywiście różnice te dotyczą uzyskanych średnich badanych zmiennych w badanej populacji, a nie indywidualnych przypadków. Inne badania wskazują, że studenci, których rodzice się rozwiedli, częściej niż studenci rodziców żyjących wspólnie, deklarują, że „jeśli się nie ożenisz, to się nie rozwiedziesz”, ale również ich związki przedmażeńskie są dłuższe w porównaniu z grupą kontrolną studentów pochodzących z pełnych rodzin.⁹ Respondenci badań związanych z tym zagadnieniem deklarują również znaczną radykalizację swoich stosunków z rodzicami. Najczęściej badani wskazują na poprawę relacji z matkami i jej osłabienie z ojcami.¹⁰ Wśród najczęściej wskazywanych konsekwencji rozwodu rodziców we wczesnym życiu dorosłym wymieniane

---

⁵ D. R. Crane, Podstawy terapii małżeństw, GWP, Gdańsk 2004.

⁶ K. Niżniowska, Z badań nad zaburzeniami u dzieci z rodzin rozwodzających się. „Psychologia Wychowawcza”, 4(1984), 440-446.

⁷ W. Stojanowska, Ochrona dziecka przed negatywnymi skutkami konfliktu między rodzicami. Wydawnictwo WSPS, Warszawa 1997.

⁸ P. R. Amato, Children and divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. „Journal of Family Psychology”, 15(2001), 355-370.

⁹ D. Knox, The effect of parental divorce on relationships with parents and romantic partners of college students. „College Student Journal”, pobrano z sieci: 22.12.2010, http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCR/is_4_38/ai_n8589845.

¹⁰ J. L. Bulduc, S.L. Caron, M. E. Logue, The Effects of Parental Divorce on College Students. „Journal of Divorce & Remarriage”, 46(2007), 83-104,

są problemy w zachowaniu, słabsze wyniki w czasie studiów, przedwczesna inicjacja seksualna, wczesne zawieranie małżeństw oraz wyższe prawdopodobieństwo rozwodu własnego małżeństwa.¹¹ Częściowo te pesymistyczne wnioski badań równoważone są też takimi, które stwierdzają, że praktycznie dzieci rodziców rozwiedzionych niczym się nie różnią od dzieci wychowywanych w rodzinach pełnych.¹² Również większość badań nie identyfikowało specyficznych różnic w skutkach między rozwodem rodziców, śmiercią rodzica czy wychowaniem dziecka od początku przez samotną matkę. Nie precyzowano również skutków rozwodu rodziców według kryterium wieku dziecka w czasie rozwodu.¹³

Dość precyzyjne badania przeprowadzone przez Nicholas Zill'a, Donna Ruane Morrisson i Mary Jo Coiro przeprowadzone w Stanach Zjednoczonych na grupie 240 osób, które nie ukończyły 16 roku życia w czasie rozwodu rodziców, miały na celu określenie skutków rozpadu małżeństwa rodziców w zakresie sukcesów w nauce, ewentualnych problemów emocjonalnych i problemów w zachowaniu oraz gotowości i skuteczności przyjęcia pomocy psychologicznej. Krótkoterminowe skutki rozwodu są dobrze udokumentowane w literaturze przedmiotu i nie pozostawiają wątpliwości co do intensywności stresu przeżywanego zarówno przez rodziców jak i dzieci. Najczęściej wymienia się następujące zachowania i stany emocjonalne: smutek, depresję, agresję, impulsywność, słabszy nadzór rodzicielski, niespójną dyscyplinę rodzicielską, słabsze wyniki w nauce, gorszą sytuację ekonomiczną, niższą samoocenę oraz większe poczucie zależności od innych osób.¹⁴ Niektóre z tych skutków po jakimś czasie zanikają, inne natomiast wraz z rozwojem dziecka kumulują się i przyjmują postać długotrwałych. Intensywność oraz czas trwania wymienionych efektów zależy od umiejętności interpersonalnych i współpracy rodziców, umiejętności kontynuowania roli rodzica, woli nieizolowania dziecka od któregoś z rodziców, cech osobowości dziecka i umiejętności radzenia sobie ze stresem, zdolności dziecka do tworzenia i korzystania z systemów wsparcia oraz wieku i płci dziecka. Niekiedy u dzieci rodziców rozwiedzionych daje się zaobserwować „efekt uspienia”. Polega on na tym, że chociaż dzieci po rozwodzie dość szybko mogą odzyskać równowagę psychiczną z racji

---

¹¹ R. Kulka, H. Weingarten, The long-term effects of parental divorce in childhood on adult adjustment. „Journal of Social Issues”, 35(1979), 50-78; S. F. Krein, A. H. Beller, Educational attainment of children from single-parent families: Differences by exposure, gender, and race. „Demography”, 25(1988), 221-234; K. Crowder, J. Teachman, J., Do residential conditions explain the relationship between living arrangements and adolescent behavior? „Journal of Marriage and Family”, 66(2004), 721-738.

¹² N. D. Glenn, Children of divorce. „Psychology Today”, 19(1985), 68-69.

¹³ P. R. Amato, Long-term implications of parental divorce for adult self-concept. „Journal of Family Issues”, 21(1988), 201-213.

¹⁴ J. S. Wallerstein, The long-term effects of divorce on children: A Review. „Journal of the Academy of Child Adolescent Psychiatry”, 30(1991), 349-360.

wyparcia negatywnych emocji, to jednak w późniejszym czasie mogą się one pojawić przy okazji próby zaangażowania we własny związek pod postacią ambiwalencji uczuć do bliskiej sobie osoby. Według niektórych badaczy długoterminowe efekty rozvodu rodziców są o wiele poważniejsze w skutkach niż społeczne i emocjonalne problemy doświadczane w dzieciństwie.¹⁵

Wyparte negatywne doświadczenie odmowy uczucia ze strony któregoś z rodziców wraca w postaci zaburzonych emocji, czasem bez świadomego związku z pierwotną przyczyną czyli rozводом rodziców. Badania po 10 latach od rozvodu rodziców przeprowadzone przez J. Wallersteina pokazały, że osoby te w porównaniu z grupą kontrolną dzieci pochodzących z rodzin pełnych przejawiają słabszy stan zdrowia, wzrost problemów emocjonalnych (w postaci lęku przed zdradą, odrzuceniem lub porzuceniem), wzrost lęku i niechęci do innych, silniejszy dyskomfort psychiczny oraz niższą satysfakcję z życia. Uzyskane badania wskazują również na tendencję, że córki rodziców rozwiedzionych mają większe skłonności do wczesnego zakładania rodziny i posiadania dzieci, częściej zostają rodzicami przed zawarciem małżeństwa, oraz częściej się rozwodzą. Ponadto towarzyszy im lęk przed pełnym zaangażowaniem się w związek, lęk przed intymnością oraz obawa przed własnym rozводом.¹⁶

Skoro powszechnie uznajemy, że człowiek ma w sobie dość potencjału, żeby odzyskać równowagę nawet po największym stresie, to dlaczego próbujemy poszukiwać długoterminowych efektów rozpadu małżeństwa? Jednym z powodów jest hipoteza, że rodzicielski konflikt może mieć rozwojowy wpływ na dziecko w późniejszym czasie, kiedy już jako dorosła osoba próbuje zaangażować się w związek, małżeństwo i dojrzałe zachowania seksualne. W szczególności efekty rozvodu rodziców dają o sobie znać, kiedy dorastające dziecko znajduje się przed ważnymi wyborami życiowymi dotyczącymi miłości i wynikającej z niej zobowiązań oraz małżeństwa.¹⁷

Negatywne doświadczenie rozpadu małżeństwa i rozvodu rodziców może mieć wpływ na jakość życia w czasie przejścia dziecka w okres dorosłości. W tym czasie dziecko rozvodu może czuć pewne zagubienie dotyczące podstawowych wartości takich jak wierność czy lojalność. Może też przeżywać trudności w motywowaniu się do wytrwałości i twórczej

---

¹⁵ P. R. Amato, B. Keith, Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. „Psychological Bulletin”, 110(1991), 26–46.

¹⁶J. S. Wallerstein, Children of divorce: Preliminary report of a ten-year follow-up of older children and adolescents. „Journal of the American Academy of Child Psychiatry”, 24(1985), 545-553.

¹⁷ J. S. Wallerstein, The long-term effects of divorce on children: A Review. „Journal of the Academy of Child Adolescent Psychiatry”, 30(1991), 349-360; J. S. Wallerstein, S. Blakeslee, Druga szansa. Mężczyźni, kobiety i dzieci dziesięć lat po rozwodzie, Wydawnictwo Charaktery, Kielce 2006.

aktywności w obliczu pierwszych trudności.¹⁸ Długoterminowe skutki rozwodu mogą również zaistnieć w postaci negatywnego wzorca interakcji między dzieckiem a rodzicem w obliczu ewentualnych problemów szkolnych, finansowych i społecznych dziecka, które to trudności nie są wcale rzadkimi konsekwencjami rozwodu. W analizie długoterminowych skutków rozwodu rodziców należy również zwrócić uwagę na takie czynniki jak płeć i wiek dziecka, czas rozwodu oraz czy rodzic sprawujący opiekę nad dzieckiem powtórnie wchodzi w związek małżeński.

Dostępne w literaturze przedmiotu badania precyzyjnie wskazują różnice w reakcjach na rozwód rodziców dostrzegane wśród dziewczynek i chłopców. Chłopcy częściej przejawiają problemy w zachowaniu, podczas gdy dziewczynki odpowiadają depresją i nadmierną kontrolą swojego zachowania. Chłopcy przeżywają rozwód rodziców dłużej i intensywniej.¹⁹ Chociaż nie należy zbytnio generalizować tego typu wskaźników, to jednak prawidłowość, że poziom złego zachowania wśród chłopców pochodzących z rozbitych rodzin jest wyższy, zdaje się potwierdzać we wszystkich badaniach.²⁰

Dzieci w wieku przedszkolnym z racji ograniczonych zdolności poznawczych i trudności w rozumieniu sytuacji, są najbardziej podatni na doświadczanie konsekwencji rodzicielskich konfliktów i rozpadu rodziny. Młodsze dzieci są bardziej zależne od swoich rodziców i rzadziej wykorzystują sytuacje szkolne i relacje rówieśnicze jako kompensację czy rodzaj ucieczki przed rodzicielskim konfliktem. Dzieci rodziców rozwiedzionych, kiedy były one jeszcze bardzo małe w czasie rozwodu, wykazują silniejszą tendencję do spędzania większej ilości czasu z rodzicem z którym pozostają niż dzieci, których rodzice rozwiedli się w późniejszym czasie. Zdecydowana większość wyników badań wskazuje na prawidłowość, że dzieci, których rozwód rodziców dotyka w wieku 6–7 lat, mają więcej problemów w okresie dojrzewania w porównaniu z dziećmi przeżywającymi rozpad rodziny w późniejszym wieku.²¹

Można przypuszczać, że powtórne zawarcie małżeństwa przez rodzica sprawującego opiekę nad dzieckiem z wielu powodów powinno być czynnikiem korzystnym dla rozwoju dziecka. Ponowne małżeństwo najczęściej wzmacnia kondycję ekonomiczną i psychiczną

---

¹⁸ N. Zill, D. Morrison, M. Coiro, Long-Term Effects of Parental Divorce on Parent-Child Relationships, Adjustment, and Achievement in Young Adulthood. „Journal of Family Psychology”, 7(1993), 91-103.

¹⁹ R. Emery, Interparental conflict and the children of discord and divorce. „Psychological Bulletin”, 92(1982), 310-330.

²⁰ N. Zill, D. Morrison, M. Coiro, Long-Term Effects of Parental Divorce on Parent-Child Relationships, Adjustment, and Achievement in Young Adulthood. „Journal of Family Psychology”, 7(1993), 91-103.

²¹ P. D. Allison, F. F. Furstenberg, How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. „Developmental Psychology”, 25(1989), 540-549.

najbliższego otoczenia dziecka. Dziecko uzyskuje wsparcie już nie tylko od rodzica, ale również od osoby najbliższej rodzicowi. Może się jednak również zdarzyć, że wprowadzenie nowej i niekiedy nieakceptowanej przez dziecko osoby dorosłej, będzie dla dziecka źródłem stresu, napięć i rywalizacji o rodzica (najczęściej o matkę) i z potomstwem z nowego związku. Dostępne badania dotyczące sytuacji dzieci w powtórnych małżeństwach, poza poprawą sytuacji ekonomicznej, nie wskazują jednoznacznie na pozytywny wpływ powtórnego małżeństwa rodzica na zachowanie i sukcesy szkolne. Niektóre badania wskazują wręcz na negatywne skutki ponownego małżeństwa rodzica opiekującego się dzieckiem.²² Wyjątkiem jest sytuacja, kiedy matka opiekująca się dzieckiem, wyjdzie powtórnie za mąż w krótkim czasie po rozwodzie. W takich okolicznościach nie stwierdzono w badaniach podłużnych negatywnych efektów rozwodu wśród dzieci takich jak niska samoocena, niedojrzałość społeczna, uboższe relacje społeczne, złe wyniki w nauce czy brak sukcesów w karierze zawodowej.²³

Również badania przeprowadzone w trzech etapach w latach 1976, 1981, 1987 (w trzecim etapie wzięło udział 1147 osób) na tej samej populacji przez N. Zill, D. Morrisona, M. Coiro wskazują na bardzo ciekawe wyniki. Pod uwagę wzięto następujące zmienne zależne: zubożenie relacji z ojcem/matką, problemy w zachowaniu, depresja, przestępczość, otrzymane wsparcie psychologiczne lub terapia, problemy szkolne, osiągnięcia szkolne poniżej średniej całej klasy.

O ile w pierwszym i drugim etapie badań nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic w zmianie relacji z matką, to po upływie 11 lat od rozwodu rodziców 30% badanych deklarowało znaczne ich pogorszenie. W grupie kontrolnej, którą stanowiły osoby z rodzin pełnych, wskaźnik ten wynosił 16%. Córki częściej niż chłopcy deklarowały pogorszenie relacji z matką. Dwie trzecie badanych deklarowało pogorszenie relacji z ojcem. Z pomocy psychologicznej w porównaniu z dziećmi wychowywanymi w rodzinach pełnych skorzystało dwa razy więcej dzieci z rodzin, które się rozpadły. Poza tym, statystycznie istotne różnice stwierdzono w takich zmiennych jak depresja i problemy szkolne. W skali *Przestępczość* badanej metodą *self-report* nie stwierdzono różnic między dziećmi rodziców rozwiedzionych i z rodzin pełnych. Nieznaczące różnice na niekorzyść dzieci rodziców rozwiedzionych uzyskano w przypadku słabszych wyników w nauce i powtarzania roku. Problem ten dotyczył częściej mężczyzn niż kobiet.

---

²² N. Baydar, Effects of parental separation and re-entry into union on the emotional well-being of children. „Journal of Marriage and the Family”, 50(1988), 967-981.

²³ L. Nielson, College aged students with divorced parents: Fact and fiction. „College Student Journal”, 33 (1999), 543-573.

Przywoływane badania wskazują na tendencję ujawniania się negatywnych efektów w okresie między 12 a 22 latami po rozwodzie rodziców w postaci pogorszenia się relacji rodzinnych, słabszych wyników w nauce, problemów w zachowaniu się i częstszym korzystaniu z pomocy psychologicznej.²⁴ Również wyniki badań Wallersteina i Lewisa pokazują, że problemy dzieci rodziców rozwiedzionych rozpoczynają się w momencie rozpoczęcia nauki w College. Uczniowie ci mają gorsze wyniki w nauce, a niekiedy porzucają studia.²⁵

Niektóre badania donoszą, że najważniejszym czynnikiem odpowiedzialnym za negatywne efekty rozwodu jest stan psychiczny rodzica przejmującego opieką nad dzieckiem.²⁶ Interesujące wyniki badań w tym kontekście przywołuje Amato, twierdząc, że dzieci rodziców z niższym wykształceniem, niską samooceną, słabymi relacjami społecznymi i problemami w zachowaniu po rozwodzie nie wykazują istotnych różnic w funkcjonowaniu emocjonalno-społecznym w porównaniu z dziećmi z podobnych rodzin pełnych. Stan ten wyjaśnia przypuszczeniem, że dzieci te przejawiały już podobne problemy zanim doszło do rozpadu rodziny.²⁷

Wydaje się, że od analizowanych różnic w funkcjonowaniu rodzin i takich, które uległy rozpadowi na skutek rozwodu, ważniejsze jest wskazanie ich przyczyn. W literaturze najczęściej wskazuje się na następujące obszary ryzyka:

1. strata rodziców – rozwód prowadzi często do utraty kontaktów z jednym z rodziców, co może za sobą pociągać utratę zasobów wiedzy, finansowych i emocjonalnych;
2. straty ekonomiczne – dzieci wychowywane przez jednego z rodziców doświadczają osłabienia kondycji finansowej;
3. wzrost sytuacji stresowych – oprócz sytuacji stresowych związanych bezpośrednio z konfliktem rozwodowym, dzieci doświadczają wielu osobistych zmian (np. zmiana szkoły, rówieśników, miejsca zamieszkania, opieki, zmiana relacji z innymi członkami rodziny, akceptacja nowych partnerów rodziców);

---

²⁴ N. Zill, D. Morrison, M. Coiro, Long-Term Effects of Parental Divorce on Parent-Child Relationships, Adjustment, and Achievement in Young Adulthood, „Journal of Family Psychology”, 7(1993), 91-103.

²⁵ J. Wallerstein, J. Lewis, The unexpected legacy of divorce: The 25-year legacy of divorce. „Psychoanalytic Psychology”, 21(2004), 353-370.

²⁶ M. K. Pruett, T. Y. Williams, G. Insabella, L. D. Little, Family and legal indicators of child adjustment to divorce among families with young children. „Journal of Family Psychology”, 17(2003), 169-180.

²⁷ P. R. Amato, The consequences of divorce for adults and children. „Journal of Marriage and the Family”, 62(2000), 1269-1287.

4. zła samoregulacja rodziców – dzieci są często świadkami głębokich przeżyć psychicznych rodziców, nierzadko na granicy zdrowia psychicznego (załamanie, depresja, obsesja zemsty, chęć odreagowania za poniesioną krzywdę, itd.);

5. brak kompetencji rodziców – zauważalne nie tylko w omawianej grupie rodziców. Jednak kompetencje i umiejętności wychowawcze rodziców po rozwodzie są szczególnie ważne. Będą mieć one istotny wpływ w przyszłości na postrzeganie idei rodzicielstwa przez ich dzieci;

6. ekspozycja na konflikt rodziców – uczestniczenie, angażowanie i nierzadko „używanie” dziecka w konflikcie rozwodowym istotnie wpływa na rozwój i samopoczucie dziecka. Dziecko staje się świadkiem postaw i emocji rodziców, które są nie do pogodzenia z jego ideą rodzica kochającego go. Często dziecko odczuwa konflikt lojalności wobec jednego z rodziców, nawet jeśli żaden z rodziców nie nakłaniał i nie zachęcał do takiej postawy.²⁸

Nasuwa się zatem uzasadnione pytanie, w jaki sposób doświadczenia rozwodu rodziców, krótko i długoterminowe skutki rozpadu rodziny wpływają na losy i jakość małżeństw dzieci rozwiedzionych rodziców? Czy uzasadnione jest twierdzenie o generacyjnej transmisji rozwodów? Idea ta ma wielu zwolenników, powołujących się na przeprowadzane badania empiryczne.²⁹ Autorzy ci wnioskujeją, że osłabienie zobowiązań wynikających z instytucji małżeństwa oraz utrata przekonania, że małżeństwo jest wspólnotą stabilną i szczęśliwą, może być czynnikiem częściowo podnoszącym stopień ryzyka własnego rozwodu wśród dorosłych pochodzących z rozbitych rodzin. Teoria społecznego uczenia się pozwala przypuszczać, że doświadczenie rozwodu rodziców może budować przekonanie, że małżeństwo jest instytucją czasową, dającą możliwość rozstania się przy pojawieniu się pierwszych trudności.³⁰ Przeprowadzone przez S. W. Whittona, G. K. Rhoadesa, S. M. Stanley’a i H. J. Markmana badania z udziałem 161 kobiet i 94 mężczyzn z zastosowaniem metody hierarchicznego modelowania liniowego wskazują na osłabienie własnych zobowiązań małżeńskich i zaufania do partnera jako negatywny skutek rozwodu rodziców. Zachowania takie częściej są obserwowane u kobiet niż u mężczyzn. Oznacza to, że pary gdzie obydwójce mają rodziców rozwiedzionych nie są bardziej narażone na osłabienie

---

²⁸ P. R. Amato, Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. „Journal of Marriage and the Family”, 55(1993), 23-38; J. B. Kelly, R. E. Emery, R. E., Children's adjustment following divorce: Risk and resiliency perspectives. „Family Relations”, 52(2003), 352-362.

²⁹ Zob. np. B. M. D’Onofrio, E. Turkheimer, R. E. Emery, K. P. Harden, W. S. Slutske, A. C. Heath, i inni. A genetically informed study of the intergenerational transmission of marital instability. „Journal of Marriage and Family”, 69(2007), 793–809.

³⁰ P. R. Amato, D. D. DeBoer, The transmission of marital instability across generations: Relationship skills or commitment to marriage? „Journal of Marriage & the Family”, 63(2001), 1038–1051.

zobowiązań i zaufania niż małżonkowie, gdzie tylko kobieta doświadczyła rozvodu swoich rodziców.³¹ Również zakończone w 2005 roku szesnastoletnie badania podłużne przeprowadzone przez Taina Huurre'a, Hannę Junkkari i Hillevi Aro z udziałem 1471 osób wskazują na podobne prawidłowości. Uzyskane wyniki zestawiono z wynikami grupy kontrolnej, którą stanowiły 723 osoby o podobnych cechach demograficznych z rodzin nierozwiedzionych. Przeprowadzone badania dotyczyły psychicznego i somatycznego zdrowia, zachowań zdrowotnych, kondycji ekonomicznej, cech osobowościowych, relacji interpersonalnych i najważniejszych wydarzeń w życiu osób, które w czasie rozvodu miały 16 lat. Oznacza to, że wiek badanych w ostatnim etapie badań wynosił 32 lata. Badane kobiety pochodzące z rodzin rozwiedzionych prezentowały wyższy poziom problemów psychosomatycznych w porównaniu z kobietami z rodzin pełnych. Ujawniały też wyższy poziom występowania depresji oraz drobnych problemów psychiatrycznych. Mężczyźni nie wskazywali istotnych różnic w skali dobrostanu psychicznego. Respondenci z rodzin rozbitych porównywani z osobami z rodzin pełnych charakteryzowali się uzyskanym niższym wykształceniem i częściej pozostawali na bezrobociu. Również zdecydowanie mniej kobiet z rodzin rozwiedzionych podejmowało pracę umysłową. Ponadto osoby z rodzin rozwiedzionych rzadziej zawierały związki małżeńskie czy podejmowały kohabitację, częściej rozwodziły się lub przechodziły w stan separacji. Zarówno w grupie mężczyzn jak i kobiet pochodzących z rodzin niepełnych, zaobserwowano większe nasilenie się takich postaw jak palenie tytoniu, picie alkoholu i uczestniczenie w grach hazardowych.

Ponadto dorosłe dzieci rozvodu częściej doświadczały negatywnych wydarzeń życiowych (osoby odpowiadały na pytanie *Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy przeżyłeś jakieś wydarzenie negatywne?*). Cytowane badania potwierdzają również tezę, że negatywne długotrwałe efekty rozvodu rodziców są silniejsze wśród kobiet niż wśród mężczyzn.³²

Prowadzone w Polsce badania na przestrzeni wielu lat upoważniają do wysnucia podobnych wniosków. Autorzy wskazują na społeczne niedostosowanie dzieci rodziców rozwiedzionych, narkomanię, przestępczość oraz samobójstwa jako negatywne skutki konfliktu rodzicielskiego i w konsekwencji rozpadu rodziny.³³ Niekorzystny rozwój osobowości skutkujący ukształtowaniem się osobowości niedostosowanej, o niskiej

---

³¹ S. W. Whitton, G. K. Rhoades, S. M. Stanley, H. J. Markman, Effects of Parental Divorce on Marital Commitment and Confidence. „Journal of Family Psychology”, 22(2008), 789-793.

³² T. Huurre, H. Junkkari, H. Aro, Long-term Psychosocial effects of parental divorce. A follow-up study from adolescence to adulthood. „European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience”, 256(2006), 256-263.

³³ K. Ostrowska, E. Milewska, Diagnozowanie psychologiczne w kryminologii – Przewodnik metodyczny. Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1986, M. Kolejwa, Rodzinne uwarunkowania zachowań przestępnych. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988.

samoocenie i niewłaściwych relacjach społecznych to jeszcze inna grupa negatywnych długotrwałych skutków rozwodu ujawnianych w drodze prowadzonych badań empirycznych.³⁴ Zatem możliwość intergeneracyjnej transmisji rozwodu zdaje się być dobrze udokumentowana w dotychczasowych badaniach.³⁵

Silvia Vegetti Finzi w swojej książce „Kiedy rodzice się dzielą” wskazuje na dwa przeciwstawne style zachowań dzieci rodziców rozwiedzionych w momencie zakładania własnej rodziny. Zasadnicza różnica dotyczy zdolności zrozumienia i przepracowania bólu spowodowanego rozstaniem rodziców. Osoby, które mają odwagę przyznać się do takiego bólu i próbują zrozumieć go, mają szansę przepracować swoje cierpienie, a następnie być zdolnym do konstruktywnego budowania własnej rodziny. Natomiast, osoby które uciekają od tej bardzo trudnej refleksji, wypierają ból rozstania rodziców i uciekają w świat idealnych fantazji nie będą w stanie zbudować poprawnych relacji we własnym związku. Niestety, wiele osób wypiera negatywne emocje związane z rozwodem i tłumi przeżywany dramat, jakby rozwód czy separacja były czymś naturalnym. Taki stan psychiczny rozwiedziony rodzic przekazuje również swojemu dziecku, stwarzając iluzję, że nic się nie stało, nic się nie zmieniło. W takich przypadkach – zauważa autorka – istnieje duże prawdopodobieństwo, że wytworzy się tzw. przymus powtarzania (ang. *compulsion to repeat*).³⁶ Objaw ten jak wiemy łączony jest z symptomami nerwicy.

Teoretyczne odniesienia

Poszukując psychologicznych mechanizmów, które mogłyby wyjaśniać proces intergeneracyjnej transmisji rozwodu w literaturze przedmiotu przywołuje się najczęściej trzy teorie: teorię społecznego uczenia się, teorię przywiązania i teorię agresji Leonarda Berkowitza.

Teoria społecznego uczenia się

Teoria społecznego uczenia się udokumentowana licznymi eksperymentami przeprowadzonymi przez Alberta Bandurę wskazuje na przyczyny zachowań społecznych

---

³⁴ B. Kaja, *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1992.

³⁵ J. Teachman, *Childhood living arrangements and the intergenerational transmission of divorce*. „Journal of Marriage and the Family”, 62(2002), 717–729.

³⁶ S. Vegetti Finzi, *Quando i genitori si dividono*. Oscar Mondadori, Milano 2007.

tkwiące w środowisku jednostki. Jednostka modeluje swoje zachowania stosowanie do wcześniejszych doświadczeń związanych z nagrodami i karami za określone zachowania. Doświadczenia te mogą być bezpośrednie lub pośrednie, kiedy dziecko uczy się określonych zachowań przez obserwację.³⁷ Przedstawiciele tej teorii wskazują, że ludzie w swoim zachowaniu wykorzystują informacje uzyskane i biernie przyswojone z otoczenia, nawet jeśli nie mają one istotnego znaczenia dla ich przetrwania. Oznacza to, że ludzie mogą uczyć się i następnie wykorzystywać informacje również do zachowań dysfunkcyjnych.³⁸ W drodze społecznego modelowania dzieci uczą się od swoich rodziców sposobów relacjonowania się, rozwiązywania konfliktów i radzenia sobie w trudnych sytuacjach. Badania empiryczne wskazują, że rzeczywiście relacje małżeńskie, które zakończyły się rozwodem charakteryzowały się słabą komunikacją interpersonalną, niską otwartością na innych, częstymi emocjami negatywnymi, negowaniem i odraczaniem rozwiązywania konfliktów, zazdrością, niewiernością, złym humorem i gniewem.³⁹ Następnym bardzo ważnym komunikatem przekazywanym przez rozwiedzionych rodziców swoim dzieciom jest stosunkowa niska wartość małżeństwa i korzystny obraz rozwodu. Może zaistnieć również taka sytuacja, że rozwód nie tylko nie pogorszył sytuacji któregoś z małżonków, ale w niektórych przypadkach wręcz status życiowy rozwiedzonego małżonka poprawił się.⁴⁰ Okazuje się, że dzieci rozwodu mają mniej wyidealizowany obraz małżeństwa i częściej w porównaniu z dziećmi z rodzin pełnych, biorą pod uwagę rozwód jako alternatywny, w odniesieniu do rodziny pełnej, sposób na życie. Są też mniej optymistycznie nastawione co do przyszłości własnych małżeństw.⁴¹ Analiza prawdopodobieństwa generacyjnej transmisji rozwodu w nurcie teorii społecznego uczenia się uwzględnia również szerszy kontekst społeczny. Tutaj bowiem można doszukiwać się pewnych mediatorów sytuacji rozwodowych takich jak religia, akceptacja społeczna, poziom zamożności społeczeństwa, łatwość w znalezieniu pracy i mieszkania. Metaanaliza wyników badań przeprowadzonych w 19 krajach europejskich dokonana przez Michaela Wagnera i Bernda Weiß'a potwierdza, że w zależności od kontekstu społecznego średni współczynnik rozwodów dorosłych dzieci rodziców rozwiedzionych („efekt transmisji”) waha się od 13% w Polsce do 74% we

---

³⁷D. Kenrick, S. Neuberg, R. Cialdini, *Psychologia społeczna. Rozwiązane tajemnice*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.

³⁸R. Franken, *Psychologia motywacji*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.

³⁹P. R. Amato, S. Rogers, „A longitudinal study of marital problems and subsequent divorce.” *Journal of Marriage and the Family*”, 59(1997), 612–624.

⁴⁰P. R. Amato, D. D. DeBoer, „The transmission of marital instability across generations: Relationship skills or commitment to marriage?” *Journal of Marriage & the Family*”, 63(2001), 1038–1051.

⁴¹P. R. Amato, „Long-term implications of parental divorce for adult self-concept.” *Journal of Family Issues*”, 21(1988), 201-213.

Włoszech. Średni wskaźnik europejski to 53,3%.⁴² Z kolei analiza badań przeprowadzonych w latach dziewięćdziesiątych w 18 krajach europejskich (Austria, Belgia, Republika Czeska, Estonia, Finlandia, Francja, Niemcy Wschodnie i Zachodnie, Grecja, Węgry, Włochy, Litwa, Polska, Hiszpania, Szwecja, Szwajcaria) i w USA z udziałem ponad 43 tysięcy kobiet wskazała na istotny związek między rozwodami rodziców i późniejszymi rozwodami ich dorosłych córek. Jedynym krajem, gdzie wynik okazał się statystycznie nieistotny jest Polska. Jednak, jak zwracają uwagę sami autorzy badań, może to być spowodowane różnicą w zadanym pytaniu w badaniach polskich. Cytowane badania uwzględniały wpływ takich zmiennych kontrolujących jak wykształcenie, wiek w chwili zawarcia małżeństwa, współżycie przedmałżeńskie, urodzenie dziecka przed małżeństwem oraz liczbę dzieci.⁴³ Wydaje się zatem, że doświadczenia i przyswojone przez dzieci zachowania odnoszące się do funkcjonalności małżeństwa są przywoływane w ich przyszłych związkach. Wyuczone w dzieciństwie modele zachowań rodziców, spodziewane w małżeństwie gratyfikacje lub ich brak znajdują odzwierciedlenie w postawach do własnego małżeństwa i sposobie relacjonowania się z partnerem.

Teoria przywiązania

Do badania i interpretowania relacji małżeńskich i postaw wobec małżeństwa stosowana jest także teoria przywiązania.

Autorzy teorii przywiązania J. Bowlby i M. Ainsworth wskazywali na obecność między matkami i ich dziećmi szczególnej więzi emocjonalnej, która stawała się podstawą poczucia bezpieczeństwa. J. Bowlby definiował przywiązanie przywołując cztery podstawowe elementy tej więzi: bliskość i pragnienie utrzymania jej z obiektem przywiązania, dystres spowodowany przewidywaną rozłąką z osobą znaczącą, używanie figury przywiązania jako źródła emocjonalnego bezpieczeństwa dla eksplorowania świata zewnętrznego oraz poszukiwanie komfortu psychicznego u figury przywiązania w przypadku odczuwanego zagrożenia.⁴⁴ Powstały we wczesnym dzieciństwie wzór przywiązania, który staje się wewnętrznym aktywnym modelem jest również istotnym predyktorem emocjonalnego i poznawczego funkcjonowania osoby przez całe życie. W ten sposób

---

⁴² M. Wagner, B. Weiß, On the variation of divorce risks in Europe: findings from a metaanalysis of European longitudinal studies. „European Sociological Review”, 22(2006), 483-500.

⁴³ J. Dronkers, J. Härkönen, The intergenerational transmission of divorce in cross-national perspective: Results from the Fertility and Family Surveys. „Population Studies”, 62(2008), 273-288.

⁴⁴ J. Bowlby, *Przywiązanie*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

kształtuje się prototyp relacji społecznych w życiu dorosłym człowieka. Zgodnie z tą teorią przyjmuje się trzy główne style przywiązania: bezpieczny, lękowo-ambiwalentny i unikający.⁴⁵ Badania empiryczne jednoznacznie wskazują na istniejący związek między stylami przywiązania rodzicielskiego i jakością relacji między dorosłymi partnerami. I tak na przykład unikający styl przywiązania koresponduje z przejawianiem agresji i naruszaniem norm prawnych w późniejszym, dorosłym życiu. Zachowania te uzasadniane są brakiem reakcji opiekuna, zaspakajania potrzeb w dzieciństwie oraz wyuczonym ograniczonym zaufaniem do innych osób, co w dorosłości skutkuje przekonaniem, że inni ludzie są do nich nastawieni nieufnie i wrogo. Stwierdzono poza tym, że takie zachowania rodziców w stosunku do dzieci jak plastyczność, akceptacja, odrzucenie, bezradność i niepewność korelują istotnie z poczuciem bezpieczeństwa i autonomią lub też z tendencją do unikania i nieangażowania się w sprawy własnego związku w życiu dorosłym.⁴⁶ Badania empiryczne potwierdzają również, że osoby o bezpiecznym stylu przywiązania raczej podejmują działania w kierunku poprawy dobrostanu partnera niż biernie oczekują na jego wsparcie. Osoby te również w sytuacjach konfliktowych stosują konstruktywne sposoby ich rozwiązania. Natomiast osoby charakteryzujące się stylem unikowym lub ambiwalentnym ujawniały niski stopień zaufania do partnera, łatwość w podejmowaniu negatywnych zachowań w relacji partnerskiej, egocentryzm oraz przesadne zamartwianie się i dystansowanie w chwilach trudnych.⁴⁷ Ponadto bezpieczny styl przywiązania wiąże się z takimi demokratycznymi i partnerskimi postawami w relacji do partnera jak: rozsądna ustepliwość, gotowość do współpracy, wrażliwość, otwartość, odwzajemnianie uczuć, konstruktywna komunikacja. Natomiast brak bezpiecznego przywiązania przynajmniej u jednego z partnerów skutkowało w relacji partnerskiej większą liczbą konfliktów, większą agresją werbalną i fizyczną, zazdrością oraz szybkim zakończeniem etapu miłości romantycznej.⁴⁸

Mając na uwadze zaobserwowane prawidłowości, niektórzy badacze przyjmują, że teoria ta może wyjaśniać w jakiejś części intergeneracyjną transmisję rozvodu. Prowadzone badania podłużne w większości rzeczywiście potwierdzają zasadność takiej hipotezy. Wydaje się jednak, że trudno mówić o bezpośredniej zależności między rozводом rodziców i rozводом ich dorosłych dzieci w pierwszych latach małżeństwa. Raczej wiązałyby się to z

---

⁴⁵ M. Plopa, *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007.

⁴⁶ E. Hesse, *State of Mind with Respect to Attachment and Its Effects on Parenting Behavior*. W: J. Cassidy, P. Shaver (red.), *Handbook of attachment theory and research*. Guilford Press, New York 1999, 395-433.

⁴⁷ M. Mikulincer, *Attachment working models and the sense of trust: An exploration of interaction goals and affect regulation*. „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 74(1998), 1209-1224.

⁴⁸ R. Kobak, C. Hazan, *Attachment in marriage: The effects of security and accuracy of working models*. „*Journal of Personality and Social Psychology*”, 60(1991), 861-869.

określonym wachlarzem zachowań wpisujących się w spektrum przywiązania pozabezpiecznego (lękowego i ambiwalentnego), które to zachowania zostały nabyte w okresie dzieciństwa i mogą się ujawniać w sytuacjach kryzysowych i konfliktowych w dorosłym życiu w relacji do partnera. Dorosłe dzieci rozwiedzionych rodziców ujawniają większą skłonność do konfliktów małżeńskich i większą intensywność ich przeżywania. Nie wszystkie jednak badania potwierdzają bezpośrednią intergeneracyjną transmisję rozwodów spowodowaną pozabezpiecznym stylem przywiązania. Stwierdzono bowiem, że istnieje również grupa osób, które charakteryzowały się bezpiecznym stylem przywiązania do rodziców, natomiast w relacji do partnera doświadczały lęku i niezadowolenia i rozwodziły się w pierwszych sześciu latach swojego małżeństwa.⁴⁹ Być może partnerzy o bezpiecznym stylu przywiązania mają wyższy poziom oczekiwań w stosunku do swojego związku lub też łatwiej im jest ponieść ryzyko rozwodu. Należy przy tym pamiętać, że wszystkie badania wskazują na różnicę w pojmowaniu idei rozwodu na początku małżeństwa i później w czasie samego rozwodu. Poza tym, wśród badanych stwierdzono, że mężczyźni z rodzin rozwiedzionych mieli więcej pozytywnych odczuć w stosunku do swojego związku niż mężczyźni pochodzący z rodzin pełnych. Te pozytywne uczucia i dobre umiejętności interpersonalne mogą tworzyć solidną podstawę do zachowania trwałości związku. Pomimo tego, że nie stwierdzono bezpośredniego i prostoliniowego związku między rozwodem rodziców i późniejszym rozwodem dzieci, to jednak zauważono istotną statystycznie korelację między rozwodem rodziców i pozabezpiecznym stylem przywiązania dzieci oraz między stylem przywiązania i późniejszym rozwodem dzieci z rodzin niepełnych.⁵⁰

Rzecz jasna teoria przywiązania nie wyjaśnia wszystkich aspektów skomplikowanego pojęcia małżeńskiego i całego bogactwa relacji zarówno pozytywnych jak i negatywnych. Potrzebne są dalsze badania, które wyjaśniałyby nie tylko źródła różnic stylów przywiązania partnerów, ale także ich funkcjonowanie w relacji do konkretnego partnera, w konstelacji stresorów rodzinnych, problemów neurobiologicznych partnerów, sytuacji finansowej, itd.

---

⁴⁹ D. Treboux, J. A. Crowell, E. Waters., When “new” meets “old”: Configurations of adult attachment representations and their implications for marital functioning. „Developmental Psychology”, 40(2004), 295–314.

⁵⁰ J. A. Crowell, D. Treboux, S. Brockmeyer, Parental divorce and adult children’s attachment representations. „Attachment & Human Development”, 11(2009), 87–101.

Teoria agresji Leonarda Berkowitza

Interesującą teorią, aczkolwiek nie wolną od krytyki, jest teoria poznawczo-neoasocjacyjna agresji Leonarda Berkowitza, w której to autor postulował istnienie czynnika wywołującego agresję. Pogląd ten jest modyfikacją teorii sformułowanej przez amerykańskich psychologów z Uniwersytetu Yale w latach trzydziestych ubiegłego wieku. Teoria ta wskazywała na frustrację jako na główną przyczynę zachowań agresywnych. Przypomnijmy, że frustracja „to zablokowanie skierowanej na cel aktywności organizmu, bądź też stan wynikający z napotkania takiej przeszkody”.⁵¹ W odniesieniu do skomplikowanych relacji małżeńskich przed rozwodem frustracja prowadząca do agresji jest zależna od postrzeganej wartości małżeństwa (im subiektywna wartość małżeństwa jest większa, tym większa jest frustracja prowadząca do agresji), od stopnia osiągnięcia celu jakim jest udane małżeństwo oraz zablokowanych działań prowadzących do spokojnego pożycia małżeńskiego. L. Berkowitz do tej teorii włączył czynniki wywołujące agresję czyli wszelkie zachowania skojarzone z czynnikami wywołującymi gniew w aktualnej sytuacji bądź też w przyszłości.⁵² Przykra sytuacja wyzwała w jednostce skomplikowany łańcuch zależności myśli i emocji. W przyszłości, zdarzenia te mogą wywoływać nieprzyjemne doznania prowadzące do zachowań agresywnych lub ucieczki. Zatem w praktyce, nawet drobne konflikty w małżeństwach dzieci rozwodu, mogą wywoływać gniewne skojarzenia traumatycznych sytuacji obserwowanych w czasie rozpadu małżeństwa rodziców i prowadzić do agresji, adresując nierzadko swój gniew i frustrację spowodowaną rozwodem rodziców do swojego partnera. Sygnałami do podjęcia zachowań agresywnych mogą być – zgodnie z koncepcją L. Berkowitza – bodźce skojarzone z pierwotnym bodźcem, który wcześniej wywołał gniew i złość, i nie musi być on realnie obecny w danej chwili. Zachowania lub osoby frustrujące są obecne jedynie w pewien symboliczny sposób. Oczywiście, doświadczana frustracja tworzy jedynie klimat do uruchomienia zachowań agresywnych, które będą uruchamiane w przypadku zaistnienia odpowiednio silnych czynników wywoławczych. W swoich badaniach L. Berkowitz stwierdza również, że do wystąpienia zachowań agresywnych niekonieczna jest nawet frustracja. Do agresywnego pobudzenia organizmu wystarczające są nawet negatywne pobudzenia emocjonalne, które zostaną zinterpretowane przez jednostkę jako gniew. Oznacza to, że już symboliczne podobieństwo

⁵¹ B. Wojciszke, Relacje interpersonalne. W: J. Strelau (red.), Psychologia. Podręcznik akademicki. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2000, t. 3, 151.

⁵² L. Berkowitz, On the Consideration of Automatic as well as Controlled Psychological Processes in Aggression. „Aggressive behavior”, 34(2008), 117-129.

konkretnych sytuacji małżeńskich (nawet emocjonalnie neutralnych) obecnych w aktualnym związku dzieci rozwodu do sytuacji obserwowanych w dzieciństwie wśród skłóconych rodziców może wywoływać frustrację i gniew kierowaną do swojego partnera. W skrajnych przypadkach mogą to być nawet rytualne zwyczajowo sytuacje jak wspólny niedzielny posiłek, wspólne wakacje czy spóźnianie się partnera z pracy.⁵³

Zakończenie

Dostępna światowa i polska literatura przedmiotu dość jasno ilustruje związek rozwodu rodziców z następstwem zachowań ich dzieci w życiu dorosłym. Badania empiryczne dokumentują negatywne konsekwencje rozpadu małżeństw, z którymi borykają się dzieci. Wysoki wskaźnik rozwodów, również w Polsce, zmusza do stawiania pytań o przyczyny, modele wsparcia, ale również o modele zapobiegania rozpadowi małżeństw. Istnieje bowiem niebezpieczeństwo intergeneracyjnej transmisji rozwodu. Wprawdzie dostępne badania empiryczne nie potwierdzają jednoznacznie i wprost tej hipotezy, to jednak większość autorów zgadza się co do istnienia społecznego klimatu przyzwolenia na rozwody oraz psychologicznych modeli reagowania na trudne sytuacje w związku. Empiryczne badania potwierdzają, że doświadczanie trudnych sytuacji związanych z rozpadem własnej rodziny pochodzenia oraz jego następstwa ekonomiczno-społeczno-psychologiczne zostawiają głęboką skazę na psychice dziecka. Przystrojone modele zachowań w sytuacjach kryzysowych odzywają w podobnych sytuacjach w późniejszym, dorosłym życiu dzieci rozwodu. Moderatorami ewentualnej intergeneracyjnej transmisji rozwodu byłyby zatem cechy osobowości dzieci, ich wiek w czasie rozwodu, jakość wsparcia społecznego i psychologicznego oraz umiejętność analitycznego rozumienia kryzysowej sytuacji rodziców. Przedstawione badania tylko w części uwzględniały te właśnie zmienne pośredniczące. Proste analizy statystyczne rzeczywiście wskazują na istotny statystycznie związek rozwodu rodziców i w przyszłości rozwodu ich dzieci. Istnieją jednak badania, które, przy zastosowaniu bardziej precyzyjnych narzędzi, nie potwierdzają tak znaczącej zależności. Raczej należałoby się koncentrować nad takimi zmiennymi jak cechy osobowościowe, temperament, aprobata społeczna, sytuacja ekonomiczna czy wykształcenie i zajmowane miejsce na rynku pracy. Rozwód rodziców i cała gama doświadczeń z nim związanych będą

---

⁵³ L. Berkowitz, On hate and its determinants: Some affective and cognitive influences. W: Sternberg R. J. (red.), *The Psychology of Hate*. American Psychological Association, Washington, DC, 2005, 155–183.

w tym przypadku jedną z wielu zmiennych, natomiast nie wydaje się, żeby mógł przesądzać o losach dzieci. Być może o intergeneracyjnej transmisji rozvodu można mówić w skali makro społecznej, natomiast w jednostkowych sytuacjach należałoby być bardziej ostrożnym.

Bibliografia

- Allison P. D., Furstenberg F. F., How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. „Developmental Psychology”, 25(1989), 540-549.
- Amato P. R., Children and divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. „Journal of Family Psychology”, 15(2001), 355-370.
- Amato P. R., Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. „Journal of Marriage and the Family”, 55(1993), 23-38.
- Amato P. R., DeBoer D. D., The transmission of marital instability across generations: Relationship skills or commitment to marriage? „Journal of Marriage & the Family”, 63(2001), 1038–1051.
- Amato P. R., Keith B., Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. „Psychological Bulletin” 110(1991), 26–46.
- Amato P. R., Long-term implications of parental divorce for adult self-concept. „Journal of Family Issues”, 21(1988), 201-213.
- Amato P. R., Rogers S., A longitudinal study of marital problems and subsequent divorce. „Journal of Marriage and the Family”, 59(1997), 612–624.
- Amato P. R., The consequences of divorce for adults and children. „Journal of Marriage and the Family”, 62(2000), 1269-1287.
- Baydar N., Effects of parental separation and re-entry into union on the emotional well-being of children. „Journal of Marriage and the Family”, 50(1988), 967-981.
- Berkowitz L., On hate and its determinants: Some affective and cognitive influences. W: Sternberg R. J. (red), The Psychology of Hate. American Psychological Association, Washington, DC, 2005, 155–183.
- Berkowitz L., On the Consideration of Automatic as well as Controlled Psychological Processes in Aggression. „Aggressive behavior”, 34(2008), 117-129.
- Bowlby J., Przywiązanie. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Bulduc J. L., Caron S.L., Logue M. E., The Effects of Parental Divorce on College Students. „Journal of Divorce & Remarriage”, 46(2007), 83-104.

- Crane D. R., Podstawy terapii małżeństw, GWP, Gdańsk 2004.
- Crowder K., Teachman J., Do residential conditions explain the relationship between living arrangements and adolescent behavior? „Journal of Marriage and Family”, 66(2004), 721-738.
- Crowell J. A., Treboux D., Brockmeyer S., Parental divorce and adult children's attachment representations. „Attachment & Human Development”, 11(2009), 87–101.
- D'Onofrio B. M., Turkheimer E., Emery R. E., Harden K. P., Slutske W. S., Heath A. C. i inni, A genetically informed study of the intergenerational transmission of marital instability. „Journal of Marriage and Family”, 69(2007), 793–809.
- Dronkers J., Härkönen J., The intergenerational transmission of divorce in cross-national perspective: Results from the Fertility and Family Surveys. „Population Studies”, 62(2008), 273-288.
- Emery R., Interparental conflict and the children of discord and divorce. „Psychological Bulletin”, 92(1982), 310-330.
- Franken R., Psychologia motywacji, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- Glenn N. D, Children of divorce. „Psychology Today”, 19(1985), 68-69.
- GUS, Materiał na konferencję prasową w dniu 28 stycznia 2010 r. Warszawa 2010.
- GUS, Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski w latach 2000 – 2009, Materiał na konferencję prasową w dniu 29 stycznia 2009 r.
- Hesse E., State of Mind with Respect to Attachment and Its Effects on Parenting Behavior. W: J. Cassidy, P. Shaver (red.), Handbook of attachment theory and research. Guilford Press, New York 1999, 395-433.
- Huurre T., Junkkari H., Aro H., Long-term Psychosocial effects of parental divorce. A follow-up study from adolescence to adulthood. „European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience” 256(2006), 256-263.
- Kaja B., Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1992.
- Kelly J. B., Emery, R. E., Children's adjustment following divorce: Risk and resiliency perspectives. „Family Relations”, 52(2003), 352-362.

- Kenrick D., Neuberg S., Cialdini R., Psychologia społeczna. Rozwiązane tajemnice. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
- Knox D., The effect of parental divorce on relationships with parents and romantic partners of college students. „College Student Journal”, pobrano z sieci: 22.12.2010, http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCR/is_4_38/ai_n8589845.
- Kobak R., Hazan C., Attachment in marriage: The effects of security and accuracy of working models. „Journal of Personality and Social Psychology”, 60(1991), 861-869.
- Kolejwa M., Rodzinne uwarunkowania zachowań przestępnych. Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1988.
- Krein S. F., Beller A. H., Educational attainment of children from single-parent families: Differences by exposure, gender, and race. „Demography”, 25(1988), 221-234;
- Kulka R., Weingarten H., The long-term effects of parental divorce in childhood on adult adjustment. „Journal of Social Issues”, 35(1979), 50-78.
- Mikulincer M., Attachment working models and the sense of trust: An exploration of interaction goals and affect regulation. „Journal of Personality and Social Psychology”, 74(1998), 1209-1224.
- Nielson L., College aged students with divorced parents: Fact and fiction. „College Student Journal”, 33 (1999), 543-573.
- Niżniowska K., Z badań nad zaburzeniami u dzieci z rodzin rozwodzących się. „Psychologia Wychowawcza” 4(1984), 440–446.
- Ostrowska K., Milewska E., Diagnozowanie psychologiczne w kryminologii – Przewodnik metodyczny. Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1986.
- Plopa M., Więzy w małżeństwie i rodzinie. Metody badań. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2007.
- Pruett M. K., Williams T. Y., Insabella G., Little L. D., Family and legal indicators of child adjustment to divorce among families with young children. „Journal of Family Psychology”, 17(2003), 169-180.
- Rosset E., *Rozwody*, PWE, Warszawa 1986.
- Stojanowska W., Ochrona dziecka przed negatywnymi skutkami konfliktu między jego rodzicami. Wydawnictwo WSPS, Warszawa 1997.

- Teachman J., Childhood living arrangements and the intergenerational transmission of divorce. „Journal of Marriage and the Family”, 62(2002), 717–729.
- Treboux D., Crowell J. A., Waters E., When “new” meets “old”: Configurations of adult attachment representations and their implications for marital functioning. „Developmental Psychology”, 40(2004), 295–314.
- Vegetti Finzi S., Quando i genitori si dividono. Oscar Mondadori, Milano 2007.
- Wagner M., Weiß B., On the variation of divorce risks in Europe: findings from a metaanalysis of European longitudinal studies. „European Sociological Review”. 22(2006), 483-500.
- Wallerstein J., Lewis J., The unexpected legacy of divorce: The 25-year legacy of divorce. „Psychoanalytic Psychology”, 21(2004), 353-370.
- Wallerstein J.S., Blakeslee S., Druga szansa. Mężczyźni, kobiety i dzieci dziesięć lat po rozwodzie, Wydawnictwo Charaktery, Kielce 2006.
- Wallerstein J.S., Children of divorce: Preliminary report of a ten-year follow-up of older children and adolescents. „Journal of the American Academy of Child Psychiatry”, 24(1985), 545-553.
- Wallerstein J.S., The long-term effects of divorce on children: A Review. „Journal of the Academy of Child Adolescent Psychiatry”, 30(1991), 349-360.
- Whitton S. W., Rhoades G. K., Stanley S. M., Markman H. J., Effects of Parental Divorce on Marital Commitment and Confidence. „Journal of Family Psychology”, 22(2008), 789-793.
- Wojciszke B., Relacje interpersonalne. W: J. Strelau (red.), Psychologia. Podręcznik akademicki. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2000, t. 3, 147–186.
- Zill N., Morrison D., Coiro M., Long-Term Effects of Parental Divorce on Parent-Child Relationships, Adjustment, and Achievement in Young Adulthood. „Journal of Family Psychology”, 7(1993), 91-103.

